

Архівні та рукописні фонди вітчизняних вчених: склад, інформативні можливості, специфіка використання

Процес входження України в європейський простір, пошук Україною свого місця в сучасному світі надзвичайно гостро поставив питання про конкурентоспроможність українського суспільства. Причому з огляду на світові тенденції утвердження постіндустріального суспільства, досвід „прориву” в коло розвинутих країн Індії, Китаю чи „азіатських тигрів” та виходячи з природно-географічних та історико-економічних реалій України шлях побудови сучасного суспільства пролягає через науку. Відповідно узагальнення вітчизняного історичного досвіду формування і використання наукового потенціалу набуває не лише теоретичного, але й винятково актуального практично-політичного значення.

Історія вітчизняної науки, як і історичне знання в цілому, стикається в процесі адекватної реконструкції минулого з безліччю історіософських проблем. У наш час традиційні підходи до вивчення історії науки, ролі науки в поступі суспільства у значній мірі вичерпані [див. 1]. Це вимагає дослідження історії поступу наукового потенціалу в широкому соціально-політичному контексті. Світовий і вітчизняний досвід вивчення історії науки, зокрема в координатах модної постмодерністської методології, переконує в дієвості персоно лінійного виміру. Скажімо, сучасною особливістю школи Анналів є відсутність догматизації форм і методів історичного пізнання [2, С.92]. Виходячи з принципу додатковості і відмовляючись від редукціонізму, зі школи Анналів вийшли „нова наукова історія”, „нова соціальна історія”, „психоісторія” і т.п. Наголосимо, що всі ці та багато інших продуктивних напрямків спираються на біографістику з сер. ХХ ст. Її можна розглядати як своєрідну квінтесенцію вивчення та реконструкції історії науки. Адже в кінцевому підсумку у творчій діяльності вчених втілюється реальний поступ наукового знання, а їх життя, науково-дослідна, науково-

організаційна, науково-педагогічна, науково-технічна та громадсько-політична діяльність відображають реальну роль науки в житті суспільства [3, С.12-22].

Отже, біограф істика є науковою дисципліною, яка вивчає теорію, методологію, методику, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції [4, С.295]. Біограф істика має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема з наукознавством, культурологією, історією науки і техніки. Сучасні біографічні дослідження за структурою та функціональним призначенням поділяють на основні (історико-біографічні монографії і нариси, науково-популярні життєписи), довідково-допоміжні (словники, покажчики) та суміжні (персоно логічні та генеалогічно-біографічні), за сферою діяльності – науковців, політиків, військових тощо. Цілком слушно деякі дослідники вважають історичну біографістику ще й методом вивчення історії науки [5, С.18-21]. Природно, що чималий, а щодо більшості українських вчених основний, обсяг джерел зберігається в архівосховищах.

Національний архівний фонд України зберігає значний, щоб не сказати величезний, особових архівних та рукописних фондів вчених – відомих, видатних, геніальних, „першого і другого ряду” тощо. Причому всі архівосховища системи архівних установ (від центральних державних архівів до архівних підрозділів об'єднань громадян) містять фонди вітчизняних вчених. Вітчизняне архівознавство при проведенні експертизи цінності документів, утворених у процесі діяльності вчених, застосовує комплексний підхід. Йдеться про систему науково обґрунтованих ознак (походження, зміст, час та місце створення, зовнішні ознаки), на підставі яких практично визначається ступінь цінності документів. До критеріїв походження архівознавство відносить значення особи вченого – особлива роль, типовий представник, учасник процесу [6, С.16].

Скажімо, Інститут рукопису та Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського зберігає архівні фонди академіків та членів-кореспондентів НАН України. Не всі архівні комплекси мають статус окремого архівного фонду, частина матеріалів вчених (документи В.І.Вернадського чи

М.С.Грушевського) не оформлені як окремі організаційні або облікові одиниці й містяться в різних фондах, але за принципом групування, спорідненості походження та комплексним змістом мають статус окремого архіву [7, С.8]. У Празькому українському архіві, що сьогодні є частиною ЦДАВО України, є особові фонди Д.Антоновича, Д.Дорошенка, С.Наріжного, С.Шелухіна, О.Оглобліна. Фонди багатьох наукових діячів – Грушевських, В.Антоновича, Д.Багалія, І.Каманіна, О.Кістяківського, М.Сумцова та інших – містяться в ЦДІАК України. Вони подають їх біографічні відомості, висвітлюють поступ культури, науки, суспільно-політичного руху в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Центральний державний науково-технічний архів України зберігає 6 фондів особового походження (академіка архітектури О.Бекетова, картографа Б.Остащенко-Кудрявцева), а серед майже тисячі особових фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України є фонди М.Аркаса, О.Білецького, Ю.Меженка, Н.Суровцевої, М.Василенка тощо.

Останнім часом значно поживилась робота по упорядкуванню старих, в т. ч. розсекречених фондів, прийнято на збереження багато нових особових фондів вчених в обласних держархівах [8]. Серед особистих фондів облдержархівів пильної уваги заслуговують фонди тих науковців, які безпосередньо на місцях щоденною працею сприяли поступу суспільства в науці, культурі, освіті. Власне кажучи, самі вони у значній, якщо не у вирішальній мірі визначали реальну роль науки в повсякденному житті. Так, в Криму це ботанік Х.Стевен і історик-краєзнавець А.Полканов, гірничий інженер М.Федоров в Донецьку, ботанік і президент ВУАН В.Липський в Житомирі, Д.Яворницький у Дніпропетровську тощо.

У структурі Державного архіву Херсонської області теж поважне місце займають фонди особового походження науковців. Це фонди відомого радянського історика М.Й.Давидова (важко переоцінити значення цих матеріалів для розуміння ролі науки і долі науковців за СРСР), вченого-літературознавця К.О.Лаврунова, спеціаліста з проблем зрошувального землеробства С.Д.Лисогорова, родинні фонди знаних в краї науковців Бачинських і

Голобородьків, колекція документів професорсько-викладацького складу вузів тощо. І якщо серед особових фондів архіву науковці представлені неадекватно науковому потенціалу області, то матеріали краєзнавців – достатньо повно. Досить згадати відомі спеціалістам і широкій громадськості прізвища С.М.Сухопарова, Е.Ю.Писаренка, І.Д.Ратнера, Є.В.Горностаєва [9, С.461-485].

Справжні поклади особових і рукописних фондів столичних і периферійних вчених містять архівні установи НАН України. Так, у Науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігається 35 особових фондів учених-археологів – станом на 01.01.2000р. 10540 одиниць зберігання за 1870-1988рр. [10, С.168]. До речі, фонди В.Даниленка, А.Добровольського, О.Лагожовської, О.Тереножкіна, В.Ільїнської, С.М.Бібікова (неописаний) містять матеріали з історії краю.

Фонди М.Грушевського, Д.Багалія, І.Айзенштока, О.Білецького та інших науковців містяться у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України [11]. У Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського знаходяться 41 особовий фонд (у т. ч. колекція) – 9740 одиниць зберігання з кінця ХУІІІ ст. до теперішнього часу.

Природно, що наукові архіви не всіх інститутів збереглися в повній мірі. Скажімо, документи Наукового архіву Інституту Історії України за 1936 – 1943рр. загинули під час війни. Відповідно цю лакуну можна і слід заповнити за допомогою особових фондів інших архівів – Архіву Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, ЦДАВО України, ДА СБУ тощо [12].

Чималий обсяг особових фондів зберігається в наукових бібліотеках системи НАН України. Наприклад, у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України присутні фонди академіків ВУАН М.Возняка, В.Гнатюка і В.Щурата, етнографів і фольклористів – М.Дикарева, М.Бучинського і Г.Дем'яна, істориків – А.Петрушевича, М.Кордуби і Д.Зубрицького [13].

Менше залучаються до наукового обігу особові фонди вчених з архівних установ міністерств культури та освіти. У складі Відділу рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка є особові

фонди українських учених-філологів та книгознавців М.Габель, І.Каганова, О.Фінкеля [14, С.81-85]. Серед 49 особових фондів (434 одиниці зберігання) Одеської державної наукової бібліотеки варто виділити фонд М.Комарова (він містить величезну епістолярію – листи 200 діячів української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст.), М.Попруженка, відомого історика і учня М.Грушевського І.Лінніченка, В.Лазурського тощо.

Фонди вчених зберігають наукові бібліотеки провідних університетів – Львівського (Т.Піня, С.Борковського), Одеського (з 8 особових фондів відзначимо фонди М.Шільдера, Ф.Петруня, Б.Ліпанова), Харківського (Петухових, Д.Багалія тощо).

У цілому особові фонди вчених – перелік, характеристика складу та інформативних ресурсів – знайшли достойне відображення в довідниках, путівниках, мережі internet. Так, перша фундаментальна спроба узагальнити відомості щодо наявності особових фондів була зроблена в „хрущовську відлигу”, хоча цінність покажчика „Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР” знижується з часом через численні лакуни ідеологічного характеру і недоступність „спецхранів”, архівів КДБ та інших карально-репресивних органів [15]. Ситуація почала змінюватися на краще в роки незалежності, по мірі опрацювання архівними установами відповідних ресурсів, законодавчого забезпечення архівного будівництва, створення відповідних державних та галузевих стандартів, вироблення нормативно-методичних документів Держкомархіву України. Позитивним слід вважати налагодження дієвого співробітництва з міжнародними структурами.

Так, йдеться передусім про видання довідників [див. 16], серії путівників по програмі „Архівні зібрання України” [17], серійні видання по програмі „Спеціальні довідники” [18], підготовлені переважно архівістами – Держкомархівів України, Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, центральними і місцевими державними архівними установами, галузевими держархівами, архівною мережею НАН України та міністерств культури та освіти.

Опрацюванню – і власне архівному, і дослідницькому – сприяли вихід численної навчальної і наукової літератури, причому найбільш знаковими серед них є підручники з архівознавства та документознавства, узагальнення досвіду використання архівно-слідчих справ репресованих [19], значення особистих фондів у Національному архівному фонді [20], формування особових фондів учених в архівосховищах музеїв [21], створено численні електронні довідники [22] тощо.

Останніми роками чимало зроблено в плані підготовки оглядів особових фондів, що сприяє залученню їх до наукового обігу. Показовим є вихід серії „Труды Государственного архива Одесской области”, що засвідчує небачену активність провінційних архівістів. У цій чері оприлюднено не лише звичайний по фондовий путівник, але й матеріали до біографії відомого історика-архівіста О.Рябініна-Скляревського [23]. Порівняно плідно і жваво аналізуються склад, інформативні можливості та специфіку використання особових фондів науковців у періодичних фахових виданнях, передусім це „Архіви України”, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, „Пам’ятки: Археологічний щорічник Українського науководослідного інституту архівної справи та документознавства”, „Студії з архівної справи та документознавства. Щорічник Українського науководослідного інституту архівної справи та документознавства”, „Крымский архив: Историко-краеведческий и литературно-философский журнал” тощо. В цьому плані доброї згадки заслуговують херсонські „Південний архів” та „Константи”, публікації яких заслуговують спеціального аналізу.

Зі спеціальних покажчиків особових фондів українських вчених першою ластівкою став покажчик „Документальні матеріали М.С.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського”, підготовлений С.Кіржаєвим і який побачив світ у 1991р., в період ще радянський і час гострих дискусій щодо спадщини М.Грушевського [24]. Згодом архівне грушевськознавство поповнилося покажчиками епістолярії, оглядами і публікаціями документів з особових фондів і колекцій самого вченого, його доньки Катерини Грушевської (практично

монополістом у цій справі є І.Матяш), відповідні документи з архівів ГПУ-НКВД [25].

Заслужують на увагу покажчики до фондів і колекцій академіка Д.Яворницького, І.Огієнка і т. д. [26]. Значно більше опубліковано оглядів особових фондів, колекцій і зібрань вчених – це огляди особистих архівів (академіки В.Гнатюк, В. Іконніков, Є.Єфремов, І.Лучицького), повідомлення про розшук розпорошених архівів (О.Оглобліна, М.Слабченка), історія формування фондів Грушевських, досвід використання особових вчених, аналіз інформативного потенціалу (В.Ляскоронський, С.Маслов) [27]. Інформативному потенціалу фонду М.Грушевського для вивчення українського руху присвячено дисертаційну працю І.Гирича [28].

Херсонські архівісти та історики пропагують зміст особових фондів та колекцій, інформативні можливості документальних матеріалів науковців, їх збагачення за роки незалежності [29].

Разом з тим зазначимо, що навіть побіжний огляд засвідчує недостатню увагу дослідників до зазначених матеріалів, які зберігаються в музеях. Між тим в Україні 473 музеї містять рукописні матеріали [наші підрахунки на основі – 30, С.203-208] щодо діяльності вчених (особові фонди, колекції, окремі документи). Зокрема, це Національний музей історії України, Національний науково-природничий музей, Музей історії м. Києва тощо в столиці, в провінції це – 20 музеїв у Вінницькій області, 8 у Волинській, 9 у Дніпропетровській тощо. Причому провінційні музеї в особових фондах науковців зберігають чимало напрочуд цікавих таємниць.

Структурно особові фонди і колекції вчених складаються з біографічних документів, наукових і творчих матеріалів, підготовчих нотаток до науково-дослідних і науково-педагогічних праць, паперів про службову і громадську (громадсько-політичну) діяльність, матеріалів господарсько-майнового характеру, документів про родину (родовід), фотографій та образотворчих матеріалів, листування, рукописів інших осіб, бібліотек (передусім книг з дарчими

надписами), колекційних матеріалів, літератури та інших матеріалів про фондоутворювача [7, С.9-10].

Наголосимо, що цей пересічний перелік не є універсальним (фонди і колекції окремих учених суттєво різняться) як за складом, так і за цінністю відповідних матеріалів. Тому при опрацюванні особових фондів слід відповідним чином корегувати роботу над архівними матеріалами. Безумовно, найбільшу цінність для вивчення власне науки мають науково-дослідні, творчі матеріали. Вони мають найбільшу цінність при дослідженні внеску окремих вчених у науку, при вивченні Стану розробки певної проблеми, історії науки у вузькому сенсі. Так, з 381 справи особового фонду О.Оглобина 177 справ – це творчі матеріали, рукописи. Вони складають найбільшу за обсягом кількість документів архіву історика і є основним джерелом оцінки доробку вченого.

Якщо ж вести мову про соціальну історію науки, то інформативні ресурси особових фондів варто розглядати в інших координатах. Скажімо, при аналізі соціальної історії історичної науки 1920-х років матеріали особових фондів учених (виходячи з характеру документів) доцільно поділити на три групи. Першу становлять комплексні особові фонди чи колекції, що відклалися в процесі життя і діяльності наукових лідерів (М.Василенка, Д.Багалія, М.Грушевського, О.Оглобина). Вони містять відомості про зовнішні та внутрішні фактори соціальної історії науки, детально характеризують очолювану лідером установу, наукову школу і науковий напрямок та особисту діяльність фондоутворювача. До другої групи належать фонди відомих науковців з матеріалами про діяльність наукових структур, де вони працювали – скажімо, фонди харківського історика Є.Кагарова у Рукописному відділі Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. До третьої групи слід віднести фонди з різноманітними документами, оскільки фондоутворювачі з тих чи інших причин збирали документи про стан науки взагалі. Так, листування академіка А.Кримського є важливим джерелом з історії ВУАН через його поважну посаду й особисту владу [31]. У фонді Н.Полонської-Василенко відклалось чимало документів з історії академічних установ 1918-1943рр. Показовим є зміст особового фонду відомого російського

етнолога Д.Зеленіна, який до 1925р. працював у Харкові. Він мав добру для дослідників звичку збирати будь-які матеріали, а тому навіть пошкоджений пацюками у ленінградську блокаду його величезний фонд (понад 1100 справ) містить унікальні й іноді несподівані документи [32].

Підсумовуючи наголосимо, що особові архівні і рукописні фонди вітчизняних вчених є унікальним джерелом з історії науки, освіти, культури, соціальної історії взагалі. Їх склад та інформативні можливості відображають славу і суперечливу роль української науки. Сучасні методи і методики їх опрацювання дозволяють не лише точніше представити історію власне науки, але й засвоїти уроки історії щодо змісту соціальних функцій науки в суспільстві. Сучасна Україна цього потребує.

Література

1. Посохов С.И. Социальная история советской науки (конец 1920 – начало 1940-х гг.): проблемы историографии.- Харьков: ХГУ, 1994.- 152 с.
2. Плахонін А.Г. Анналів школа // Енциклопедія історії України: В 5 т.- К.: Наук. думка, 2003.- Т.1.- С.91-92.
3. Водотика С.Г. Історична наука УРСР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування: Автореф....докт. іст. наук: 07.00.01/ НАН України. Ін-т історії України.- К., 2001.- 32 с.
4. Ясь О.В. Біографістика // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К.: Наук. думка, 2003.- С.295-296.
5. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України.- К.: Наук. думка, 1996.- 326 с.
6. Архівознавство: Підручник для студентів історичних фак-тів вищ. Навч. закладів України / За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш.- К.: Видавн. Дім „КМ Академія”, 2002.- 356 с.

7. Видатні вчені НАН України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського (1918-1998). Путівник.- К.: НАН України, НБУ, 1998.- 307 с.
8. Див.: Державний архів Чернігівської області: Путівник.- Чернігів, 2001.- Т.1.- 599 с.; Державний архів Сумської області: Путівник.- К.; Суми: Держкомархів України; Держархів Сумської обл., 2002.- 320 с.
9. Державний архів Херсонської області: Путівник.- К.: Держархів України; Держархів Херсонської обл., 2003.- 736 с.
10. Архівні установи України: Довідник.- К.,2000.- 260 с./ Архівні зібрання України. Спеціальні довідники.
11. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури.- К.: Наук. думка, 1999.- 863 с.
12. Див.: Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936-1941рр.).- К.: Інститут історії України НАНУ, 2001.- 210 с.
13. Особисті архівні фонди відділу рукопису [Львівської наук. б-ки ім.. В.Стефаніка АН УРСР]: Анат. покажчик / Упоряд. І.М.Гуменюк та ін.- Л.: БВ, 1977.- 188 с.
14. Лосієвський І.Я., Шоломові С.Г. Архівні фонди діячів науки і культури ХХ ст. // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім.. В.Г.Короленка.- Харків: ХДНБ, 1996.- Вип..2.- С.80-86.
15. Див.: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель: В 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1962-1963.
16. Див.: Українські архівісти: Бібліограф. довідник: У 3-хвип.- К., 1997.- Вип.1.- 367 с.; Особові фонди і архівні колекції, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області та його відділах в мм. Ніжині та Прилуках: Довідник / Упорід.: О.І.Баканова та ін.- Чернігів, 1999.- 115 с.

17. Центральний державний історичний архів України, м.Львів: Путівник.- Л.-К., 2002.- 410 с.; Державний архів Сумської області: Путівник.- К.; Суми, 2002.- 320 с. тощо.
18. Див.: Государственный архив города Севастополя: Крат. Справочник.- Севастополь, 2000.- 192 с.; Державний архів Луганської області: Корот. Довідник з фондів.- Луганськ, 2000.- 316 с. тощо.
19. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-метод. Аспекти використання: Зб. Наук. праць / Редкол. : Р.Я.Пиріг та ін.- К., 1998.- 161 с.
- 20.